

**ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի կիրառական
սոցիոլոգիայի ամբիոնի դասախոս
Հ. Է. Մահակյան**

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՈՑԻԱԼ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՅՔԱՅԻՆ ԻՐԱԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

*«Մանկությանս տարիների հայ
ծերունիները չեն տեսել որևէ շիրիմ,
որի գլխավերևում կանգնեին և
ողբային իրենց ծնողներին:
Թափառելիս շիրիմներն իրենց հետը
կրել են ամենուր և <...> երբ
հանգրվանում էին, իրենց ուսերից
ցած էին դնում շիրիմները և
այդտեղ տուն շինում»:*

*Վարուժան Ոսկանյան,
ՇՇՈՒԿՆԵՐԻ ՍԱՏՅԱՆ*

Այն, ինչ տեղի ունեցավ 1915 թ.-ին Օսմանյան կայսրությունում, հայոց պատմության էջերում մնաց որպես անցյալի ամենաարյունալի և ամենադառը իրողություն, որը խլեց շուրջ 1.5 մլն ամմեղ հայ մարդու կյանք: Ինչպես Ռիչարդ Հովհաննիսյանն է իրավացիորեն նկատում, այդպիսի ուժգնության ողբերգությունը հասկանալու համար կարևոր է իմանալ ոչ թե մահացածների իրական թիվը, այլ այն, որ սպանվեց հայկական բնակչության առավել քան կեսը, իսկ մնացածը բռնի արտաքսվեցին իրենց պատմական հայրենիքից (Hovannisian, 1999; 15):

Մարդկության դեմ իրականացված այդ աղետալի հանցագործությունը, որը լայն հասարակական դիսկուրս մտավ որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, դեռևս չի դարձել մարդկության հիշողության մասը: Համամարդկային, համընդհանուր հիշատակության և բարոյական արձագանքի համար թերևս ամենամեծ խոչընդոտը եղել և մնում է

եղեռնական գործողության Թուրքիայի պաշտոնական ժխտումը, և որպես դրա հետևանք, նրան հետևող կառավարությունների կողմից այդ քաղաքականության շարունակական ռացիոնալացումը:

Ավելին, օսմանյան հայերի դեմ երիտթուրքերի կողմից իրականացված ոճիրը նույնիսկ հայ կոլեկտիվ հիշողության շրջանակներում¹ բավական երկար ժամանակ տեղ չգտավ: Առաջին աշխարհամարտից (մասնավորապես Լոզանի կոնֆերանսից)² հետո ստեղծված իրականության պայմաններում այն երկարատև մոռացության մատնվեց՝ թվում է, թե ոչ միայն աշխարհը, այլև հայերն իրենք «մոռացան» այդ իրադարձությունը:

Խաչիկ Տեր-Ղուկասյանն այդ «Մեծ Լուռության»³ հինգ հիմնական պատճառ է առանձնացնում՝ առաջինը ժխտողականությունն էր, որը դարձել էր Թուրքիայի հանրապետության պաշտոնական քաղաքականությունը, երկրորդը՝ Դաշնակիցների՝ Երկրորդ համաշխարհայինի ժամանակ Թուրքիայի չեզոքությունն ապահովելու և սառը պատերազմում նրան որպես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ պահելու ռազմավարական շահն էր, երրորդը՝ Հայաստանի սոցիալիստական հանրապետության անկարողությունն էր ինքնուրույն միջազգային գործըն-

¹ Հիշողության սոցիալական շրջանակ հասկացությունը շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիացի սոցիոլոգ Մորիս Հալբվախսը՝ ցույց տալով, որ «ցանկացած տպավորություն և փաստ», նույնիսկ եթե այն վերաբերում է բացառապես առանձին մարդու, մնում է անհատական հիշողության մեջ այնքանով, որքանով առնչություն ունի «սոցիալական միջավայրից եկող» մտքերի հետ: Յուրաքանչյուր խումբ իր ներսում գտնվող անհատների շարունակական փոխադրեցությունների շնորհիվ անընդհատ ստեղծում և վերաստեղծում է «սոցիալական շրջանակներ», որոնք պայմանավորում են իր անդամների հիշողությունը: Այդպիսով անցյալի պատկերը հիշողության մեջ հանդես է գալիս որպես սոցիալական կառույց, որը ձևավորվում է ներկայի հետ համաձայնեցված և դրա համատեքստում: Հեղինակն առաջ է քաշում կոլեկտիվ հիշողության գաղափարը, նկատի ունենալով այն, որ ցանկացած խմբի հիշողության շրջանակները ձևավորվում են կոլեկտիվ (Халбвасс, 2007): Այդպիսով, «շրջանակ» եզրույթը սույն հոդվածում օգտագործվում է հենց այս՝ հալբվախսյան իմաստով՝ ցույց տալու հիշողության համար անհրաժեշտ հենման կետերը, որոնք ներկայի պայմանների և առաջնահերթությունների ազդեցության տակ անընդհատ փոփոխվում են:

² Խոսքը 1922-23 թթ. Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում տեղի ունեցած միջազգային հայտնի կոնֆերանսի մասին է, որտեղ կնքված պայմանագրով փաստացի ճանաչվեցին Թուրքիայի ներկայիս սահմանները:

³ Այս արտահայտությունը Խ. Տեր-Ղուկասյանը փոխառում է գրող Պերճ Զեյթունցյանից:

թաց վարելու, հատկապես, 1920-ականների սկզբի բուլշևիկա-քենալական համագործակցությունից հետո Թուրքիայի հետ ԽՍՀՄ-ի «լավ հարևանության» քաղաքականության պայմաններում, չորրորդը՝ ցեղասպանության վրկվածների ցրվածությունը, ովքեր կազմակերպման և կողեկտիվ գոյության խնդրի առաջ էին կանգնել և, վերջապես, հինգերորդ պատճառն այն էր, որ Առաջին աշխարհամարտից անմիջապես հետո Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջումը որակվեց որպես «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն», որի պատասխանատվությունը կրում էր երիտթուրքական կառավարությունը (Derghougassian, 2012; 229):

Վերոնշյալ հազամանքները, իսկապես, նշանակալի տեղ էին գրավում այդ մեծ ողբերգության «մոռացման» գործում, սկայն դրանք, կարելի է ասել, լռության միայն արտաքին պատճառներ էին: Ուշադրության է արժանի մեկ այլ՝ ներքին պատճառ, որը ոչ պակաս կարևոր դեր ուներ հայերի (մասնավորապես ջարդերից վրկվածների և նրանց ժառանգորդների) հետցեղասպանական երկարատև լռության մեջ:

Փաստ է, որ նախորդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցածն այդ իրականության մեջ ապրող հայ մարդու համար նախապես կանխատեսելի չէր, ինչը նշանակում է, որ խոսք անգամ լինել չէր կարող դրան նախապատրաստման, և առավել ևս, համընդհանուր մոբիլիզացիայի մասին՝ առնվազն այն պատճառով, որ նրանք, ովքեր ծրագրել և պետք է իրականացնեին զանգվածային սպանություններն ու տեղահանությունը, հայերի կողմից չէին ընկալվում որպես «թշնամի ուրիշներ»: Չնայած անընդհատ աճող թուրքական ծայրահեղականությանը, օսմանյան հայերը շարունակում էին հավատարիմ մնալ երիտթուրքական իշխանությանը¹: Լինելով կանխամտածված և նախապես ծրագրավորված, բռնության գործողությունները զարգացան գոհի խմբի էական խոցելիության ու անպաշտպանվածության պայման-

¹ Դրա վկայությունն է այն, որ 1912-13 թթ. բալկանյան պատերազմների ժամանակ հայերը կռվում էին օսմանյան «հայրենիքի» համար, իսկ դաշնակցական առաջնորդները հայտարարում էին, որ եթե ռուս-թուրքական հնարավոր բախման դեպքում հնարավոր չլինի չեզոքություն պահել, սահմանի երկու կողմում գտնվող հայերը պետք է «հնազանդորեն ծառայեն այն կառավարությանը, որի ներքո նրանք ապրում են» (Chalk & Jonassohn, 1990; 258-259):

ներում, ինչը միանգամ ևս հաստատում է, որ կայսրության հայ բնակչությունը բռնություններին բախվեց բացառապես անապասելիորեն:

Քանն այն է, որ երբ մարդիկ հանկարծակի ու ընդհանրապես չպատրաստված բախվում են իրադարձության, որը վտանգ է ներկայացնում իրենց անձնական և ֆիզիկական ամբողջականությանը և որի դեմ նրանք բացարձակ անպաշտպան են, այն հոգեբանորեն չի հաղթահարվում: Այդպիսի իրադարձությունը թեև ամրագրվում, սակայն ընդհատվում է ընկալող գիտակցության հետ դրա կապը, այն չի կարելի ոչ հիշել, ոչ մոռանալ: Հոգեբանները պնդում են, որ այդպիսի ուժգնության հուզական իրադարձությունները խափանում են ուղեղի կանոնավոր գործառությունը՝ առաջացնելով հուզական ցնցում, որի մասին հիշողությունը ճնշվում և մնում է չապաքինված (Ассман, 2014; 98; Olick, 1999; 343): Անցյալի բռնության հոգեբանական անհաղթահարելիությունը հոգեկան վնասվածք է պատճառում, որը մասնագիտական գրականության մեջ բնութագրվում է «տրավմա» եզրույթով:

Ուստի ցեղասպանությունից փրկվածների տրավմատիկ փորձը ևս լուրջ արգելք պետք է դիտարկել այդ աղետալի անցյալի մասին խոսելու, որը, աշխարհի կողմից լսելու ցանկության բացակայության համատեքստում, նույնպես պայմանավորում էր հետցեղասպանական «Մեծ Լռությունը»: Պատահական չէ, որ Մարկ Նշանյանը հիշատակում է ընտանիքների մասին, որտեղ «մեռյալ լռություն էր տիրում» փոխարենը պատմությունների, որոնք պետք է այսպես կոչված «շիրիմ» դառնային գոհերի համար (Nichanian, 1999; 255):

Հոգեկան տրավմայի ապաքինման համար, ինչպես Ալեյդա Ասրսմանն է նշում, անհրաժեշտ է, որպեսզի տրավմայի անգիտակցական տարրերը արտաբերման (артикуляция) միջոցով վերածվեն հիշողության գիտակցական ձևերի, այսինքն, այն դարձվի անհատի գիտակցական ինքնության մաս: Դա հնարավոր է միայն «հասարակական և քաղաքական համատեքստում», երբ ճնշված հուշերը կարեկցական վերաբերմունքի են արժանանում: Քանի որ տրավմատիկ փորձը չի ինտեգրվում անհատների կամ խմբերի՝ իրենց մասին դրական պատկերացումներում, ապա այն դժվարությամբ է մուտք գործում հիշողություն: Այդ պատճառով, երկար ժամանակ է պահանջվում (մի քանի տասնյակ, նույնիսկ՝ հարյուր տարի), որպեսզի գոհի տրավմատիկ

փորձը ճանաչում ստանա և ներառվի կոլեկտիվ հիշողության մեջ: Կստանա այն կոլեկտիվ և մշակութային հիշողության ձև, թե ոչ՝ կախված է նրանից, թե կարող է արդյոք տուժած խումբը միավորվել կազմակերպված կոլեկտիվում և ստեղծել սերնդե սերունդ փոխանցվող հիշատակման ձևեր (Ассман, 2014; 77, 99):

Պատմության հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ աշխարհի այս ու այն կողմ ցիրուցան եղած ցեղասպանությունից փրկվածները, այնուամենայնիվ, կարողացան համախմբվել և ստեղծել կազմակերպված համայնքներ: Բհարկե վերապրածների նախնական սոցիալական միավորումները, ինչպես նշում է Ռուբեն Ադալյանը, ի սկզբանե կոչված չէին իրենց կյանքն ավելի անվտանգ դարձնելու և հեռահար նպատակներ չէին հետապնդում: Փոխարենը դրանք ապահովում էին այն հարթակը, որտեղ նրանք կարողացան հաղթահարել իրենց աղետալի անցյալի տանջող հույզերը, քանի որ չկար այլ սոցիալական միջավայր, որն ընդունակ կլիներ ընկալելու նրանց վերապրած սարսափների խորությունը: Եվ միայն համատեղ, այդ սոցիալական կազմավորումների շնորհիվ նրանք կարողացան վերականգնվել և իմաստավորել իրենց՝ որպես փրկվածների, կերպարն ու նշանակությունը (Adalian, 1997; 325-326): Աշխարհի հետ փոխազդեցության սահմանափակման պատճառով այդ միավորումները որոշակիորեն մեկուսացվեցին, իսկ համակեցությունը թույլ տվեց ցեղասպանությունից փրկվածներին և իրենց սերունդներին ժամանակի ընթացքում վերակառուցել հայրենիքի մտապատկերը, որի հիման վրա և կայացան սվյուռքյան համայնքները:

Այդպիսով, լռության հաղթահարումը, մի կողմից սահմանափակվում էր վերապրածների ներքին հոգեբանական խնդիրներով ու նրանց սերունդների հարաբերական մեկուսացվածությամբ, որի արդյունքում համայնքները ձևավորեցին այսպես կոչված «մոռացության շրջանակներ»¹: Մյուս կողմից դրան խոչընդոտում էր համապատասխան սոցիալական միջավայրի բացակայությունը, որը լսելու պատրաստակամություն կորստորեր: Ուստի, ինչպես Ռ. Հովհաննիսյանն է նկարագրում, այս շրջանում «...հայ փրկվածներն իրենց կոլեկտիվ էներգիան կենտրոնացրեցին փախստականների վերաբնակեցման և մշակութային, կրթ-

¹ Յան Ասամանը նշում է, որ եթե հիշողության մեջ մնում է միայն այն, ինչը՝ որպես անցյալ, վերակառուցվում է ներկայի շրջանակներում, ապա մոռացության կենթարկվի այն, որի համար չկան ռեֆերենցիալ շրջանակներ (Ассман, 2004; 37):

թական ու կրոնական ինստիտուտների սփյուռքյան նոր ենթակառուցվածքների ստեղծման վրա: Իրենց կացության նկատմամբ աշխարհի անտարբերությունից դառնացած՝ սփյուռքյան համայնքները դեպի ներս ուղղեցին իրենց ֆրոստրացիան, տրավման և նույնիսկ ստեղծագործական գործունեությունը» (Hovannisian, 1999; 15):

Օսմանյան հայերի բնաջնջման վերաբերյալ լռության խախտման կամ, այլ կերպ ասած, «նոռացության շրջանի» ավարտի համար շրջադարձային էր այդ պատմական իրադարձության 50-ամյակի տարելիցը, որն իր շուրջը համախմբեց գրեթե ողջ աշխարհի հայությանը: Դրա վրա մեծ ազդեցություն ունեցան տվյալ ժամանակի առանցքային մի շարք պատմական իրադարձություններ, որոնք այդ արյունոտ անցյալի մեկնաբանման շրջանակային պայմանների փոփոխություն էին ենթադրում:

Նախ և առաջ երևույթը, որը մինչ այդ բնութագրվում էր մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն ընդհանրական հասկացությամբ, նոր մեկնաբանում ստացավ: Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում հրեաների զանգվածային ոչնչացումը բնութագրելու համար Ռ-աֆայել Լեմկինը շրջանառության մեջ դրեց «ցեղասպանություն» հասկացությունը, որը նոր շրջանակ էր անցյալի նմանօրինակ իրադարձության մեկնաբանման և վերաիմաստավորման համար: Առավել ևս, երբ Լեմկինն ինքն էր առաջինը, ով այդ եզրույթով բնութագրեց օսմանյան հայերի հետ դարասկզբին տեղի ունեցածը: Բացի այդ, անցյալի աղետալի իրադարձության նորովի գիտակցման, գնահատման և արձագանքման համար շրջանակ դարձավ նաև հրեաների ցեղասպանության դատապարտումն ու դրա իրավական գնահատականը:

Սա կարծես ազդարարում էր պայքարի ժամանակաշրջանի սկիզբը: Աղետալի անցյալի մասին լռությունը, պայմանավորված վերապրածների հոգեբանական խնդիրներով և նրանց ժառանգների ամոթով, ի վերջո խախտվեց՝ հայ հասարակության լայն զանգվածների ներգրավմամբ: Ազգային կուսակցությունները, եկեղեցու երկու թեմերի առաջնորդները, որոնք մինչ այդ հակասությունների մեջ էին և զբաղված բացառապես ներհամայնքային խնդիրներով, միավորվեցին՝ ի պահանջ արդարության համախմբելու աշխարհասփյուռ հայությանն ու բողոքի ձայն բարձրացնելու համայն աշխարհի: Դրան հաջորդող տարիներին

ականատեսների պատմությունների, վերապրածների վկայությունների ակտիվացման խթանումը (դրանց մեջ մեծ տեղ էին գրավում փրկվածների բանավոր պատմությունները)¹, որը միտված էր հնարավորինս շատ փաստագրական նյութ հավաքելու², պետք է պայմանավորեր ցեղասպանության հիշողության հետագա շրջանակները:

Հիշողության շրջանակների ձևավորման հարցում մեծ դեր են ունենում նաև այդ շրջանում առատորեն ստեղծվող գեղարվեստական ստեղծագործությունները (Derghougassian, 2012; 235), որոնք ավելի են ուժեղացնում պատմական այդ անցյալի հուզական ծանրաբեռնվածությունը հանրության շրջանում: Այլևս ցեղասպանության մասին լռելը նշանակում էր աջակցություն թուրքական ժխտողական քաղաքականությանը: Հիշողությունը դառնում է պայքարի ամենազանգվածային զենքը:

Տրավմատիկ անցյալի պատմումն ու վերապատմումը ինքնին նպաստեց, որ ցեղասպանության անմիջական վերապրածների «տրավմայի անգիտակից տարրերը փոխադրվեն հիշողության գիտակցական ձևեր», իսկ տրավմատիկ անցյալը ստանա կոլեկտիվ բնույթ: Ինչպես Ջեֆրի Օլիկն է նշում. «փաստը, որ անձնական տրավմատիկ փորձի հիշողությունը էքստերնալացվում և օբյեկտիվացվում է որպես պատմություն (narrative), նշանակում է, որ այն այլևս մաքուր անհատական հոգեբանական հարց չէ» (Olick, 1999; 345): Այսուհետ տրավման դադարում է լինել բռնություններն անմիջական վերապրածների անհատական

¹ Միայն 1983 թ. Կանադայի Չոբյան ինստիտուտի կողմից իրականացված բանավոր պատմությունների նախագծի արդյունքում Թուրքիայի հայկական համայնքների մասին հավաքվեց 700 ցեղասպանությունից փրկվածների բանավոր պատմություն (<http://www.zoryaninstitute.org/about/THE%20MAKING%20OF%20A%20NATIONAL%20RESEARCH%20CENTRE.pdf>):

² Ա. Ասսմանը գրում է, որ անձնական հուշերն իրենց չափազանց սուբյեկտիվ լինելու պատճառով երկար ժամանակ չէին համարվում օգտակար աղբյուրներ պատմական հետազոտության համար: Իրավիճակը փոխվեց Հոլոքոստից հետո, երբ 1960-ականներից՝ որպես պատմական հետազոտության մեթոդ, սկիզբ առավ բանավոր պատմության (Oral History) ուղղությունը: Իսկ արդեն 1980-ականներից պատմության ու հիշողության միմյանց աստիճանական մոտեցման միտում է նկատվում: Այլ աղբյուրների բացակայության պարագայում, պատմության համար անփոխարինելի նյութ են դառնում բանավոր վկայությունները, մեծանում է կենդանի փորձի, անձնական հուշերի արժեքը (Accman, 2014; 46-47):

հոգեբանական խնդիրը և նրանց ժառանգների ամոթալի անցյալը, քանի որ այն հետզհետե օբյեկտիվացվում և վերածվում է հիշողության՝ ստանալով կոլեկտիվ, միջսերնդային բնույթ, դառնալով հայ կոլեկտիվ ինքնության մասը: Այդպիսով, հայ հասարակությունն իր անդամների անձնական և կոմունիկատիվ փորձի հիման վրա ձևավորում է ցեղասպանության հիշողության շրջանակներ, որոնք հիմնվում են այսպես կոչված կենդանի հուշերի բազմաթիվ պատմությունների վրա: Իհարկե այդ տրավմատիկ անցյալի հիշողությունն իր մարմնավորումն է գտնում ոչ միայն կոմունիկացիաներում, այլև մասամբ մշակութային ձևերում, ինչպիսիք են օրինակ Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրն ու գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Իրավացի է Հարություն Մարությանը, երբ գրում է, որ. «1965 թ. ելույթներին հաջորդող Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի կառուցումը և ամենամյա հարյուրազարանոց սզո երթերը նպաստեցին ցեղասպանության հիշողության ամրապնդման ու դրա սերնդեսերունդ փոխանցման մեխանիզմի անխափան գործելուն» (Մարության, 2007; 123):

Ցեղասպանության հիշողության համահասարակական վերածննդի և շրջանակային պայմանների փոխակերպման նոր փուլ է հանդիսանում 1988 թվականը՝ Ղարաբաղյան շարժման իր ողջ համատեքստով:

Սումգայիթի, ինչպես նաև Կիրովաբադի ու Բաքվի ջարդերը, հարյուր հազարավոր փախստականների հոսքերը հայերի կողմից մեկնաբանվեցին և ընկալվեցին որպես ցեղասպանության շարունակություն (Մարության, 2007; 124; Derghougassian, 2012; 237): Հ. Մարությանի խոսքերով, Շարժման ընթացքում ցեղասպանության հիշողությունը ուղենիշային դեր կատարեց, որը դրսևորվեց «սումգայիթյան իրադարձությունները որպես ցեղասպանություն ընկալելու, դրա քաղաքական գնահատականի պահանջի և սեփական գնահատական տալու, անմիջականորեն իրականացնողների և կազմակերպիչների բացահայտման և պատժի պահանջի, իրականացման և կազմակերպման հնարավոր մեղավորների մատնանշման, դատավարության գնահատականի մեջ» (Մարության, 2007; 124-125):

Իսկապես, այս երկու իրադարձությունների համակցումն առաջացրեց տրավմատիկ անցյալի վերապրում, որն իր ծայրահեղ հուզական ծանրաբեռնվածությամբ հասարակությանը մոբիլիզացնելու բավակա-

նին մեծ ներուժ ունեցավ: Ինչպես Ջ. Օլիկն է նկատում, տրավմատիկ փորձը հաճախ կարիք է ունենում պաշտպանության, որը կարող է ներառել ինչպես նյութական և սիմվոլիկ փոխհատուցում, այնպես էլ պարզապես տուժողի փորձի մասին լսելու պատրաստակամություն: Մակայն հայտնի է նաև, որ կան դիմադրության չարժանացած սարսափի և հաշտեցում չգտած փորձի հետևանքով ծագող վտանգներ, ինչպիսիք են վրեժխնդրությունը, ռազմական գործողությունների հավերժացումը կամ արյունակցական թշնամանքը (Olick, 1999; 344): Այս տեսանկյունից ցեղասպանական անցյալի վերապրումը ոչ միայն էական դերակատարում ունեցավ Ղարաբաղյան հակամարտության հաջողության գործում, այլև հանդես եկավ որպես միլիոնավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացման և մեղավորության անդատապարտելիության դեմ «վրեժխնդրության արտահայտում», որը հնարավորություն տվեց սեփական ուժերով ժամանակավոր վերականգնելու պատմական արդարությունը:

Ղարաբաղյան հակամարտությունը նոր շրջանակային կառույցի ձևավորման պայմաններ էր նախագծում, որտեղ գոհի կերպարը որոշակի փոփոխության էր ենթարկվում՝ տեղը զիջելով, Հ. Մարությանի խոսքով ասած. «մարտիկի կերպարին, որը գիտակցել է, որ ազգային նպատակների իրագործմանը կարելի է հասնել միայն պայքարի ճանապարհով» (Մարության, 2011; 44):

Այս շրջանում հատկանշական է նաև Հայաստանի Հանրապետության, որպես անկախ քաղաքական սուբյեկտի դերակատարումը, որի ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորությունը ուղի էր հարթում ցեղասպանության հիշողության իմաստիտուցիոնալացման համար: Նորանկախ հանրապետության տարբեր քաղաքական ուժերի իշխանության տարիներին կարելի է հանդիպել ցեղասպանությանը վերաբերող քաղաքականության մոտեցումների փոփոխության¹, որոնք սակայն, բոլոր դեպքերում հիմնականում դրսևորվում էին արտաքին, միջպետական գործերում: Այդ իմաստով ցեղասպանության հիշողությանն ուղղված քաղաքականության առումով, ամենահատկանշականների

¹ Այս մասին ավելի հանգամանալից կարելի է ծանոթանալ Խաչիկ Տեր-Ղուկասյանի «*The Armenian Genocide on the International Agenda: The Case for Diplomatic Engagement*» աշխատությունում:

ցանկում թերևս կարելի է նշել Ցեղասպանության զոհերի հիշատակության օրվա պաշտոնական ամրագրումը, ցեղասպանության 80-րդ տարելիցին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հիմնումը, հանրակրթական և քիչ թվով բարձրագույն կրթական ուսումնական ծրագրերում դրա վերաբերյալ որոշակի նյութի ընդգրկումը:

Այնուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ ներկայումս ցեղասպանության հիշողության այսպիսի շրջանակներն ի վիճակի չեն ապահովելու նոր սերունդների կողմից անցյալի այդ իրադարձության ներքին վերապրումը: Ցեղասպանության իրադարձության հարյուր տարվա վաղեմությունը, Ղարաբաղյան պատերազմի հաղթանակը, զոհի կերպարի փոխակերպումը, ինչպես նաև գրքալացման բազմաշերտ գործընթացներն ու, առհասարակ, տրամաբանությունն անցյալի վերակառուցման նոր պայմաններ են առաջարկում, որոնք կարծես չեն նպաստում ցեղասպանության հիշողությանն ու չեն ապահովում դրա համար ռեֆերենցիալ շրջանակներ (դրանց կողմից ստեղծված շրջանակները չեն մարմնավորում ցեղասպանության հիշողությունը): Տեղի է ունենում այն, ինչն Ա. Ասսմանն անվանում է անցյալի փորձի և ներկայի արժեքային համակարգի միջև ճեղքվածք, որն ինչքան մեծ է այնքան ավելի ուժեղ է ներկայի արժեքների ճնշումն այդ անցյալի վրա (Ассман, 2014; 175):

Եվ այդ պատճառով է, որ հայաստանյան հասարակության որոշակի շրջանակներում սկսել են հանդիպել այնպիսի տրամադրություններ, որոնք, ինչպես Հ. Մարությանն է նկատում, բացասաբար են վերաբերում ցեղասպանության մասին խոսակցություններին՝ ասելով, որ «...դա մեզ պետք չէ, այն որոշակի ձևախեղումներ է առաջացնում մանուկների և պատանիների սերունդների հոգեբանության մեջ, նպաստում է օտարատյացության ծավալների մեծացմանը...»: Ընդ որում, ցեղասպանության վերաբերյալ այսպիսի մոտեցման առավելապես ընդգծված կողմը, ըստ հեղինակի, ցեղասպանության զոհերի անգործության ընկալումն է, այն՝ թե «հայերը մորթվել են ոչխարների նման» (Մարության, 2011; 30-31):

Նշանակում է՝ ներկա իրականության արժեքային փոփոխությունների համատեքստում անհրաժեշտություն է առաջանում ցեղասպանության հիշողության շրջանակների վերաձևավորման և վերափմաստավորման: Արդի շրջանակային պայմաններն անցյալի նոր կառույց են

ենթադրում, որն այլևս չի կարող սահմանափակվել զոհի անգործության և «հանուն ոչնչի» նահատակման գաղափարներով: Ուստի նոր սերունդների կողմից անցյալի այդ իրադարձության վերապրման, հետևաբար, նաև հիշելու համար կարևոր են ներկայիս արժեքներին և պահանջ-մունքներին համապատասխան շրջանակներ, որոնք կբխեն հաղթողի և աշխարհում հավասար իրավունքներ ու դիրք պահանջողի տրամաբանությունից:

Պետք է ասել, որ ցեղասպանության հիշողության այսպիսի շրջանակների ստղմերն արդեն նշմարելի են «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի» տեքստում¹: Հռչակագիրն ուրվագծում է ցեղասպանության հիշողության այնպիսի շրջանակներ, որոնք անցյալի այդ աղետալի իրադարձության նոր, ներկա պատկերացումներին համահունչ կառույց կարող են ստեղծել: Օրինակ՝ նրանում այլևս ոչ միայն «ոգեկոչ[վ]ում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը», այլև երախտագիտական խոնարհումի են արժանանում «կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած» հերոսները, կամ ցեղասպանության մեղավորությունն այլևս չի բարդվում թուրքի, որպես հավաքական կերպարի վրա, այն չի կոլեկտիվացվում և նույնիսկ գորակցության է արժանանում Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածը, որի ներկայացուցիչները, հակադրվելով իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշմանը, ճանաչում և դատապարտում են Հայոց ցեղասպանությունը և նման մի շարք այլ դրույթներ: Հռչակագրում տեղ գտած գաղափարները հավակնում են ձևավորելու ցեղասպանության հիշողության նոր շրջանակները, որոնք մինչև ժամանակ նաև տրավմատիկ անցյալի ապաքինման² շրջադարձային մեկնակետ կարող են դառնալ՝ փոխակերպելով ցեղասպանության հետ նույնացվող զոհի կերպարի կառույցը:

¹ Հռչակագրի բովանդակությանն ավելի մանրամասն կարելի է ծանոթանալ հետևյալ հղմամբ <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>:

² Ա. Ասամանի կարծիքով պատմական տրավմայի ապաքինման համար պետք է առաջին հերթին զոհերի հերոսական ոգեկոչման միջոցով դրան մոտենալ (Асман, 2014; 77-78):

Մյուս կողմից, որպեսզի ցեղասպանության վերաբերյալ այս նոր ձևավորվող սոցիալական կառույցը մնա սերունդների հիշողության մեջ և անդրսերնդային բնույթ ստանա, անհրաժեշտ է, որպեսզի այն արտաքին հենարաններ ունենա: Քանի որ ցեղասպանության արդեն հարյուր տարվա վաղեմությունը լուրջ խոչընդոտ է ներկա սերունդների կողմից այն վերապրելու, ապա դրա հիշողության պահպանման և փոխանցման համար պետք է, որ այդ հիշողությունը նյութական (սիմվոլիկ) ներկայացում ստանա կամ մշակութային հիշողության վերածվի: Պիեռ Նորայի պնդմամբ. «հիշողությունն ինչքան ավելի քիչ է ներքուստ վերապրվում, այնքան այն շատ կարիք ունի արտաքին աջակցության և շոշափելի հենման կետերի, որոնցով և միայն որոնց շնորհիվ այն գոյություն ունի» (Hopa, 1999; 28–29): Ուստի կոմունիկատիվ հիշողության (կամ, ինչպես Պ. Նորան է կոչում, ավանդական հիշողության) դոմինանտ ձևն այլևս, ժամանակային սահմանափակմամբ պայմանավորված, ի վիճակի չէ ապահովելու ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողությունը, և դրա հետնահանջի պայմաններում այն կարիք ունի մշակութային լայն ձևերում (կամ հիշողության վայրերում) վերամարմնավորման, ինչը նշանակում է, որ ցեղասպանության հիշողության իստիտուցիոնալացման գործընթացը շարունակում է մնալ որպես ներքին քաղաքականության հրատապ խնդիրներից մեկը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Մարության Հ.**, Կելիտիվ և պատմական հիշողությունը մշակույթների երկխոսությունում, *21-րդ դար. րեդեկալիպական-վերլուծական հանդես*, «Նորավանք» գիրակրթական հիմնադրամ, թիվ 3 (17), 2007, էջ 113-131:
2. **Մարության Հ.**, Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, *Պարուսրանուսիրական հանդես*, թիվ 2, 2011, էջ 24-46:
3. **Ассман А.**, Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. / Пер. с нем. Б. Хлебникова, М., Новое литературное обозрение, 2014, 328 с.
4. **Ассман Я.**, Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Пер. с нем. М. М. Сокольской, М., Языки славянской культуры, 2004, 368 с.
5. **Нора П.**, Проблематика мест памяти // Франция-память. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1999, с. 17-50.
6. **Хальбвакс М.**, Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина – М., Новое издательство, 2007, 348 с.
7. **Adalian R. P.**, A Conceptual Method for Examining the Consequences of the Armenian Genocide, *Problems of Genocide*, (Proceedings of the International Conference on “Problems of Genocide”, April 21-23, 1995, National Academy of Science, Yerevan, RA), Toronto, Zoryan Institute of Canada, Inc. 1997, pp. 320-335.
8. **Chalk F., Jonassohn K.**, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies, New Haven, Yale University Press, 1990, 461 p.
9. **Derghougassian Kh.**, The Armenian Genocide on the International Agenda: The Case for Diplomatic Engagement. *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, Հասար ԼԲ, Պեյրոս, 2012, էջ 229-260.
10. **Hovannisian R. G.**, Introduction: The Armenian Genocide: Remembrance and Denial. *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, ed. by Richard G. Hovannisian, Detroit: Wayne State University Press 1999, pp. 13-21.
11. **Nichanian M.**, The Truth of the Facts: About the New Revisionism. *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, ed. by Richard G. Hovannisian, Detroit: Wayne State University Press, 1999, pp. 249-270.
12. **Olick J. K.**, Collective Memory: The Two Cultures, *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3. (Nov., 1999), pp. 333-348.